

اهتمام راهبردی قرآن و روایات به صنعت دام*

انسبه عسگری** و یوسف فرشادنیا***

چکیده

دام و دام‌پروری، نقش حیاتی و تعیین کننده در خودکفایی یک جامعه ایفا می‌کند. دیدگاه قرآن به عنوان کتاب آسمانی و اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان مفسران آن در خصوص این موضوع، راهگشا و راهنمای جامعه اسلامی محسوب می‌شود. در پژوهش حاضر، با هدف حصول راهبردهای منابع دینی در مدیریت این صنعت، به توصیف و تحلیل آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام پرداخته شده است. قرآن، موضوع دام و دام‌پروری و بهره‌وری از چهارپایان را با دورویکرد مادی و معنوی، گاه در بطن هم و گاه در کنار هم بیان کرده و به هر دو بعد اهمیت داده است. همچنین با بررسی روایات مشخص می‌شود که حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام به مسئله دام و دام‌پروری و نقش آن‌ها در تأمین غذای انسان و پایدار بودن اقتصاد خانواده و جامعه اهمیت بالایی داده‌اند و در برخی موارد به اشتغال به دام‌پروری و دامداری دستور داده‌شده، به گونه‌ای که دام‌پروری جزء اصول مدیریت جامعه انسانی شمرده شده است. نگاه تطبیقی این تحقیق میان متون دینی و صنعت دام، حاکی از آن است که قرآن و روایات همانند علوم تجربی و صنعت دام، تولیدات دامی را راهبرد جامعه انسانی دانسته، ولی افزون بر آن، به جنبه‌های غیرمادی دامداری اهمیتی ویژه بخشیده که امتیاز منابع دینی نسبت بدین علوم است. واژگان کلیدی: دام‌پروری، چهارپایان، اقتصاد اسلامی، آیات اقتصادی، روایات اقتصادی.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۱/۱۴.

** استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه حضرت معصومه علیها‌السلام: e.asgari@hmu.ac.ir

*** کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه پیام نور مرکز قم (نویسنده مسئول): farshadnia.yusuf@gmail.com

مقدمه

نقش هدایت‌گری قرآن و سخنان گهربار حضرت رسول اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام در ابعاد مختلف حیات فردی و اجتماعی انسان قابل توجه است. توجه به آیات قرآن و روایات موجود در زمینه موضوع این تحقیق، نشان می‌دهد که بحث دام و دام‌پروری دارای اهمیت به‌سزایی در قرآن و روایات است. به‌عنوان نمونه قرآن در آیه‌ای می‌فرماید: ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾ (نحل / ۵)؛ و چهارپایان را برای شما آفرید در آن‌ها برای شما [وسیله] سرگرمی و سودهایی است و از آن‌ها می‌خورید. همچنین پیامبر اکرم ﷺ به پرورش و نگاه‌داری از گوسفند (در بعضی موارد گاو و...) تأکید داشتند؛ چراکه موجب برکت و فزونی نعمت است (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۱۳۰ / ۶۱). آنچه اشاره شد تنها نمونه‌هایی از آیات و روایات یادشده است که مبحث دام و دام‌پروری را مطرح می‌کند و به منافع و ارزش‌های آن از جمله در خصوص غذا اشاره می‌کند. از آنجایی که موضوع دام و دام‌پروری و ارتباط آن با تغذیه انسان از مسائل مهمی است که تاریخی به بلندای زندگی انسان دارد دقت به آن از رهگذر آیات قرآنی و سخنان پیامبر اکرم ﷺ و اهل‌بیت آن حضرت علیهم السلام درخور توجه و تأمل است. همچنین تطبیق نگاه و دیدگاه متون دینی درباره دام و دام‌پروری با صنعت دام، می‌تواند امتیازات نگاه و تلقی دین به مقوله‌های مطرح در حیات دنیوی انسان‌ها را با علوم تجربی نشان دهد.

با مروری بر تحقیقات انجام‌شده، مشاهده شد که نگاه‌ته‌هایی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بحث دام و دام‌پروری را با اهداف مختلف و زوایای گوناگون از منظر قرآن و روایات اهل‌بیت علیهم السلام مطرح کرده‌اند که برای تحقیق حاضر به‌منزله پیشینه تلقی می‌گردند. مقاله «چهارپایان اهلی در قرآن و یس» نوشته صدیقه ملک‌لو در نشریه بینات از آن جمله است. هدف اصلی ملک‌لو، بررسی مفاهیم مرتبط در سوره یس و نظر به چهارپایان اهلی است. وی چهارپایان اعم از گاو، گوسفند و شتر را بررسی کرده و نتیجه گرفته در سوره یس محتوای جامعی در خصوص چهارپایان اهلی آمده است (ملک‌لو، چهارپایان اهلی در قرآن و یاسین، ۱۳۹۲: ۲۲۱).

مقاله دیگری از این محقق با عنوان «اقسام بهره‌وری از حیوانات در آیات قرآن کریم» در مجله احسن‌الحديث نشر یافته که هدف آن بررسی گونه‌های بهره‌وری از اقسام حیوانات به‌صورت کلی و نظر به تمام حیوانات و تنها در کلام وحی است (ر.ک. ملک‌لو، اقسام بهره‌وری از حیوانات در آیات قرآن کریم، ۱۳۹۳).

بعضی آثار دیگر نیز می‌توانند پیشینه بخشی از این تحقیق محسوب شوند. در مقاله «فرهنگ تغذیه در قرآن و حدیث» نوشته نرجس خادمی، به بعد جسمانی دامداری در شاخه چگونگی تغذیه از دیدگاه آیات و روایات پرداخته شده است و بر اهمیت تغذیه سالم و آثار آن تأکید شده است (ر.ک. خادمی، فرهنگ تغذیه در قرآن و حدیث، ۱۳۸۷: ۲۲۱).

«اولویت‌های تولید از دیدگاه قرآن و روایات»، عنوان مقاله دیگری است که در آن از اولویت‌های تولید از منظر آیات و روایات بحث شده است و دام‌پروری را دومین اولویت از منظر قرآن و روایات معرفی می‌کند (میرجلیلی و یوسفی، اولویت‌های تولید از دیدگاه قرآن و روایات، ۱۳۹۴: ۱۴).

علی رزاقی نیز در مقاله‌ای با عنوان «امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم با تکیه بر تفسیر نمونه»، موضوع امنیت غذایی را در قرآن بررسی کرده و در قسمتی از نتیجه‌گیری می‌نویسد: «... ایجاد امنیت غذایی در جامعه اسلامی، زمینه‌ساز توسعه فرهنگ دینی خواهد بود؛ به شرط آن‌که تمامی افراد جامعه به‌صورت عادلانه به غذا دسترسی داشته و مصرفی بدون اسراف داشته باشند.» (رزاقی، امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم، ۱۳۸۸: ۱۸۹).

وجه امتیاز پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین، توجه به مسئله دام از منظر دین با تطبیق آن بر نگاه صنعت دام است. اساس این نوشتار بر روش توصیفی - تحلیلی بنا شده است و نگارندگان با بررسی منابع فراوانی از جمله مستندات حوزه تخصصی دام‌پروری، به همراه آیات، کتاب‌های تفسیری گوناگون و با تتبع و تأمل بر روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) به تحلیل موضوع و بازتاب و اهمیت آن در زندگی امروزی (جهت کاربردی کردن نوشتار) پرداخته‌اند. در نگاه‌شسته حاضر اهمیت دام‌پروری و نقش دام (انعام) - چهارپایان مورد بررسی این نگاه‌شسته، گاو، گوسفند و شتر است، نه مطلق آن‌ها که چهارپایانی مانند اسب و قاطر را شامل می‌شود - در زندگی انسان از منظر آیات و روایات بررسی و تحلیل می‌شود. این بررسی با نیم‌نگاهی تطبیقی بر صنعت دام همراه است تا جنبه‌های اختلاف روشن شود.

۲۰۹

پرسش‌های اصلی که در این نوشتار به آن‌ها پاسخ داده می‌شود، عبارت‌اند از:

۱. قرآن و روایات اهمیت راهبردی چهارپایان (انعام) را از چه جنبه‌هایی مطرح می‌کنند؟
۲. تمایز جایگاه و اهمیت دام (انعام) و دام‌پروری مطرح شده در قرآن و روایات با صنعت

دام چیست؟

مفهوم‌شناسی

۱. مفهوم‌شناسی دام در صنعت دام

دام‌پروری عبارت است از کلیه فعالیت‌ها و اقداماتی که هدفش تربیت و پرورش حیوانات اهلی جهت استفاده بیشتر از محصولات و فرآورده‌های آنهاست. در دام‌پروری بیشتر افزایش قدرت تولیدمثل و ازدیاد محصول از نظر کمیت و کیفیت مطرح است (فرهوند، دام‌پروری عمومی، ۱۳۸۶: ۸-۹). در این صنعت، دام به حیواناتی اطلاق می‌شود که محصولات و فرآورده‌های آن‌ها به نحوی مورد استفاده انسان قرار می‌گیرد. به‌طور کلی دام‌هایی که در جوامع مختلف بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از: گاو، گوسفند، گاو میش، بز، الاغ، اسب، قاطر، طیور خانگی، طیور زینتی، زنبور عسل و ماهی (همان، ۸).

۲. مفهوم‌شناسی دام در قرآن

کلمه دام در قرآن به کار نرفته است. منتهی صاحب‌نظران حوزه تفسیر، دام را معادل انعام و چهارپایان گرفته‌اند (هاشمی رفسنجانی، تفسیر راهنما، ۱۳۸۶: ۱۱۶/۱۳؛ همو، فرهنگ قرآن، ۱۳۸۳: ۱۳/۳۱۲؛ دشتی، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۸۲: ۱/۴۲). طبق آیه‌ای از قرآن که بر اساس راه رفتن حیوانات، آنها را طبقه‌بندی کرده است (نور/۴۵)، می‌توان این دیدگاه را قابل قبول دانست. بنابراین، در این نوشتار، دام را به چهارپایان اختصاص داده و مفهوم‌شناسی را ذیل دو عنوان کلی انعام و بهیمه انجام داده و شواهد بیشتری از اقوال تفسیری در تطبیق دام با مصادیق قرآنی بیان می‌شود.

یک - انعام

مصدر انعام - به کسر همزه - از «نعم»، در مقابل بؤس (شدت و مضیقه) و به معنای خوشگواری زندگی و نیکو بودن حال می‌آید. «انعام» - به فتح همزه - نیز از همین ریشه است و بر بهائم و چهارپایان اطلاق می‌شود؛ زیرا انسان‌ها در زندگی و معاش خود از آن‌ها بهره‌مند می‌شوند و راه رفتن آن‌ها نیز با نعومت (نرمی) است (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۱۳۸۸: ۲۱/۵۰۰).

خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ» (نحل/۵)؛ و چهارپایان را آفریده است که در آن‌ها برای شما، وسیله گرما و سودهایی موجود

است و از آن‌ها می‌خورید. مصادیق آنعام از منظر صاحبان تفسیر، حیواناتی چون گاو، گوسفند و شتر است. علامه طباطبایی، کلمه آنعام را که جمع نعم است، شامل شتر، گاو و گوسفند می‌داند که چون پوست بدنشان نرم است، آنان را نَعَم گویند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۴: ۱۲/۳۱۰). آیت‌الله جوادی آملی هم ذیل آیه ﴿وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ﴾ آنعام را در شمار نعمت‌های الهی و ابزارهای ضروری زندگی دانسته که طبق آیات قرآن، نافع بسیار دارند. پوست، پشم و کرک آن‌ها، انسان را از سرما نکه می‌دارد و گوشتشان ماده غذایی آدمی است (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۱۳۸۸: ۱۳/۳۱۲).

دو - بهیمه

بهیمه هر چیزی است که نطق و سخن ندارد و در صدایش گنگی و ابهام هست؛ اما در عرف، پرندگان و وحوش را هم بهیمه گویند. خدای تعالی فرموده: ﴿أُجِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾ (مائده/۱)؛ از میان وحوش، ستوران چرنده‌اش بر شما حلال شده است. مصادیق بهیمه را اهل لغت، شتران، گوسفندان و مشابه آن - که در قرآن ذکر شده - دانسته‌اند (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، بی تا: ۱/۳۱۲). طبرسی در تفسیر آیه ۱ سوره مائده در تعریف بهیمه سه قول را بیان می‌کند: ۱. مقصود از ﴿بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾ چارپایان (انعام) است و ذکر «بهیمه» برای تأکید است. یعنی: گاو و گوسفند و شتر بر شما حلال است؛ مقصود جنینی است که در شکم حیوانات است. هرگاه جنین، مویش رویده باشد، بر سربردن مادرش و لو این که مرده از شکم مادر خارج شود، حلال است. این مطلب، از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نیز روایت شده است؛ ۳- مقصود از ﴿بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾ حیوانات وحشی نظیر: آهو، خر وحشی و گاو وحشی است. نهایتاً آیه را بر همه این اقوال قابل تطبیق می‌داند، مگر چیزهایی که در قرآن کریم حرام شده است. (طبرسی، مجمع البیان، بی تا: ۶/۱۸۳).

صاحب تفسیر نور با اشاره به روایت امام صادق علیه السلام که فرموده‌اند: «مراد از ﴿بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾، جنین حیوان ذبح شده است که تزکیه‌ی مادرش، تزکیه‌ی او نیز به شمار می‌رود.» نتیجه می‌گیرد که ﴿بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾ که سه بار در قرآن آمده، به معنای حلال بودن گوشت این چهارپایان است و شامل گاو و شتر و گوسفند است (قرآنتی، تفسیر نور، ۱۳۸۸: ۲/۲۲۸؛ خرم‌دل، تفسیر نور، ۱۳۸۴: ۱/۱۹۳؛ صابونی، صفوة التفاسیر، ۱۴۲۱: ۱/۳۰۱؛ دخیل، الوجیز

فی تفسیر الکتاب العزیز، ۱۴۲۲: ۱۳۹). نیز معانی مشابهی ذکر کرده‌اند؛ چنان‌چه در جمع-بندی این قسمت می‌توان گفت که اُنعام و بهیمه بیش‌تر اشاره به چهارپایان گاو، گوسفند و شتر است، هرچند در بعضی آیات مصادیق دیگری مدنظر است.

اهمیت تولیدات دامی از منظر صنعت دام

دسترسی به غذای کافی و مطلوب و سلامت تغذیه‌ای، از محورهای اصلی توسعه و سلامت جامعه است. نقش تغذیه در سلامت، افزایش کارایی انسان‌ها، یادگیری و ارتباط آن با توسعه اقتصادی، طی تحقیقات وسیع جهانی به‌خصوص در بیست سال اخیر با مبانی علمی و شواهد تجربی به اثبات رسیده است. بنابراین در بین اولویت‌های اهداف توسعه هر کشور، دستیابی به امنیت غذایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در سال‌های اخیر علاوه بر اموری مثل عرضه متناسب و سهولت تقاضا، مواردی مانند صنعتی کردن و تجاری ساختن سیستم غذا نیز جزو سیستم امنیت غذایی کشورها قلمداد شده است (Hoddinott, 1999:1). در منشورهای بین‌المللی، حق برخورداری از تغذیه مناسب مورد تأکید است و در مجامع جهانی دولت‌ها متعهد می‌شوند تا راهبردهایی برای حذف سوءتغذیه و رفع گرسنگی در جامعه خود داشته باشند (مقدسی، استراتژی دستیابی به امنیت غذایی، ۱۳۸۸: ۲۲).

از آنجایی که جمعیت دنیا در حال حاضر به‌سرعت در حال افزایش است و سرعت این افزایش به حدی است که دانشمندان علوم مختلف آن را انفجار جمعیت نامیده‌اند، اهمیت مسئله غذا بیش‌تر خودنمایی می‌کند. در آغاز قرن اول، جمعیت جهان در حدود یک چهارم میلیارد و در سال ۱۶۵۰ میلادی جمعیت جهان کمتر از نیم میلیارد بود. در سال ۱۸۵۰ جمعیت جهان دو برابر شد، در قرن بعد یعنی ۱۹۵۰ جمعیت دوباره دو برابر شده و به حدود ۲/۵ میلیارد رسید (فرهوند، دام‌پروری عمومی، ۱۳۸۶: ۳). جهان در آستانه سال ۲۰۱۵ میلادی بیش از هفت میلیارد نفر جمعیت داشته و با نرخ رشد فزاینده‌ای رو به آینده حرکت می‌کند. پیش‌بینی می‌شود که جمعیت بشر تا سال ۲۰۵۰، به ۹/۲ میلیارد نفر افزایش یابد. این در حالی است که پیش‌بینی می‌شود، شهرنشینی نیز به‌سرعت در کشورهای در حال توسعه ادامه یابد و در نتیجه تقاضای جهانی برای محصولات دامی در دهه‌های آینده به‌طور قابل توجهی افزایش یابد (Thornton, 2009: 114).

چنین انتظار می‌رود، اگر مصرف فرآورده‌های دامی توسط هر فرد بدون تغییر بماند، احتیاجات برای تولیدات دامی دو برابر خواهد شد. این نیاز در حالی است که مردم در بیشتر کشورها با سوءتغذیه مواجه هستند. پیامدهای مختلف جسمی، ذهنی، روانی، اقتصادی و اجتماعی، عدم امنیت غذایی میلیون‌ها انسان در سراسر جهان را گرفتار کرده و مانعی جدی برای فعالیت‌های جسمی یا اقتصادی آن‌ها است. ۲۰ درصد جمعیت جهان مبتلا به سوءتغذیه مزمن هستند و در حدود ۱۹۰ میلیون کودک زیر پنج سال و ۲ میلیارد نفر از کمبود ریز مغذی‌ها رنج می‌برند، به گونه‌ای که روزانه ۴۰ هزار کودک کمتر از پنج سال جانشان را از دست می‌دهند (مقدسی، استراتژی دستیابی به امنیت غذایی: چارچوب اهداف تعیین شده بخش کشاورزی، ۱۳۸۸: ۲۲).

بیشتر سوءتغذیه ناشی از ریز مغذی‌ها، مربوط به کمبود مواد پروتئینی باکیفیت بالا، مثل گوشت، شیر و تخم‌مرغ است. در کشورهای در حال توسعه که مشکلات تغذیه بیشتر و نرخ رشد جمعیت نیز بالاتر است، می‌بایست تولیدات دامی افزایشی در حدود ۴۸۳ درصد داشته باشد تا مردم بتوانند در این قبیل ممالک روزانه به ۲۴۵۰ کالری انرژی و ۲۱ گرم پروتئین حیوانی دسترسی داشته باشند (فرونند، دام‌پروری عمومی، ۱۳۸۶: ۳).

اهمیت دام‌پروری در اقتصاد یک مملکت، افزون بر تغذیه با پوشاک، نیروی کار، تجارت، ورزش و سوارکاری نیز گره خورده است. به گونه‌ای که اگر این صنعت از زندگی بشر حذف شود، به مانند آن است که زندگی بشر از بین رفته است؛ چراکه ارتباط تنگاتنگی بین این دو است.

اهمیت راهبردی دام از منظر قرآن و روایات

آیاتی چون «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (بقره/ ۲۹) و «سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ» (جاثیه/ ۱۳)، بهره‌وری از آفرینش را خاص انسان دانسته است. در معنای بهره‌وری (انتفاع) از آفرینش می‌توان به دو معنا اشاره کرد:

۲۱۳

۱. بهره‌وری (انتفاع): منظور از آفرینش سایر موجودات برای انسان، سود بردن از آن‌ها است؛
۲. پندگیری: آفرینش سایر موجودات برای انسان به مفهوم عبرت گرفتن از آن‌ها است تا از رهگذر آن به شناخت بیشتر و بالاتری از خداوند دست یابد (قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۱۳۶۴: ۱/۲۵۲).

نسبت این دو احتمال عام و خاص مطلق است؛ زیرا بهره‌وری مفهومی است عام که دو حوزه مادی و معنوی را در برمی‌گیرد. پس می‌توان نتیجه گرفت که منظور از آفرینش موجودات، به‌ویژه حیوانات برای انسان، بهره‌وری و استفاده مادی است که البته در خلال آن پند گرفتن نیز تحقق پیدا خواهد کرد (نظری توکلی، حیوانات، قوانین حمایتی و حدود بهره‌وری در اسلام، ۱۳۸۸: ۷۳).

آیات ۷۹ تا ۸۱ سوره غافر یکی از مواردی است که قرآن این دو جنبه را در کنار هم ذکر کرده است ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَي آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ﴾؛ «خدا [همان] کسی است که چهارپایان را برای شما پدید آورد تا از برخی از آن‌ها سواری گیرید و از برخی از آن‌ها بخورید و در آن‌ها برای شما سودهاست تا با [سوارشدن بر] آن‌ها به مقصودی که در دل‌هایتان است برسید و بر آن‌ها و بر کشتی حمل می‌شوید و نشانه‌های [قدرت] خویش را به شما می‌نمایاند پس کدام‌یک از آیات خدا را انکار می‌کنید».

بعضی از چهارپایان تنها برای تغذیه مورد استفاده قرار می‌گیرند، همچون گوسفند و بعضی هم برای سواری و هم برای تغذیه مانند شتر که هم کشتی بیابان‌های خشک و سوزان است و هم وسیله‌ای برای تغذیه آدمیان. اصولاً آفرینش چهارپایان با آن خلقت‌های متفاوت و مخصوصاً با آن روح تسلیم و قابلیت برای رام شدن، درحالی‌که در بسیاری از اوقات نیرومندتر از قوی‌ترین انسان‌ها هستند، خود نشانه‌ای از نشانه‌های بزرگ خدا است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۲۰/۱۸۷-۱۸۹).

در ادامه اهمیت راهبردی انعام در قرآن و روایات در دو بخش مجزای مادی و معنوی بررسی می‌شود.

۱. اهمیت مادی دام از منظر قرآن و روایات

یک - تأمین گوشت

برخورداری از غذای سالم و کافی و امنیت غذایی، ابتدایی‌ترین نیاز از نیازهای هر انسانی است. قرآن به‌عنوان کتاب هدایت‌گر بشر و مفسران حقیقی آن؛ یعنی ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، به این مسئله مهم عنایت ویژه‌ای دارند. توصیه‌های دین اسلام در خصوص تغذیه، نه‌تنها موجب

سلامت جسم که تضمین کننده سلامت روان انسان نیز است. سلامت معنوی، اصطلاحی است که در دانش جدید پزشکی در سال ۱۹۷۹ میلادی توسط سازمان بهداشت جهانی به عنوان رکن چهارم سلامت مطرح گردید و در معاهده کپنهاک برای توسعه اجتماعی مورد توافق دولت‌های اروپایی قرار گرفت (عزیزی، سلامت معنوی، ۱۳۹۳: ۱۰).

از نگاه قرآن، سلامت تغذیه با امور معنوی و جهان بینی توحیدی در ارتباط است. توصیه به خوردنی‌های حلال و طیب و پیروی نکردن از امیال شیطانی به دنبال هم در آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ» (بقره/۱۶۸) گواه این مطلب است. «حلال» چیزی است که ممنوعیتی نداشته باشد و «طیب» به چیزهایی گفته می‌شود که موافق با طبع سالم انسانی است. نقطه مقابل آن «خبیث» است که طبع آدمی از آن متنفر است (غفاری، تغذیه سالم از نگاه قرآن، ۱۳۹۳: ۹۹).

یکی از مواد غذایی اصلی، گوشت و محصولات پروتئینی است که مورد توجه اسلام و سایر ادیان الهی قرار گرفته است. در اسلام، ضمن توصیه به مصرف گوشت در حد نیاز بدن، مصرف گوشت بعضی از انواع حیوانات برای انسان غیر مجاز اعلام شده است. حکمی که امروزه در دنیا با برچسب «حلال» بر مواد غذایی، نقش مهمی را برای جامعه دینی و غیردینی در انتخاب مواد غذایی ایفا می‌کند. در مقابل واژه «حلال»، واژه حرام در قرآن آمده است. هر جا سخن از ممنوعیت خوردنی‌های غیر مجاز به میان آمده، منظور همان خوردنی‌های حرام است «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ»؛ (بقره/۱۷۳) بدانید که خداوند برای شما تنها مردار، خون، گوشت خوک و آنچه نامی جز نام خدا به هنگام ذبحش برده باشند، حرام کرده است. پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که در وجود گروهی از آمین‌ها، مواد کارسینوژن، چربی بالا و میزان بالای هورمون رشد از گوشت خوک محصولی تولید می‌کند که به آن سوتوکسین (Sutoxin) اطلاق می‌شود. وجود بیماری‌های زئونوز قابل توجه و خطرناک، ماندگاری کم و فسادپذیری بالا از جمله دیگر دلایل غیرقابل مصرف بودن گوشت خوک برای انسان است (قوسیان مقدم و ملکی، بررسی تأثیر مصرف گوشت خوک بر سلامت انسان از دیدگاه قرآن و طب، ۱۳۸۹: ۱۰۸). این تنها یک گزارش از مضرات گوشت و فرآورده‌های حیوانات حرام گوشت است که قرآن از ممنوعیت آن‌ها سخن

گفته است. ممنوعیت و اعلام حرمت برخی منابع غذایی، خدمت سترگی است که اسلام در آن زمان که علوم پیشرفت چندانی برای پرده برداشتن از آثار خطرناک جسمی و معنوی مواد غذایی حرام گوشت نکرده بودند، انجام داده است. این در حالی است که در قرآن و روایات برای تأمین سلامت جسمی و معنوی بر استفاده از گوشت تأکید شده است. امام صادق علیه السلام از پدران خود از امیر مؤمنان علیه السلام نقل کرد که فرمود: گوشت بخورید که گوشت پدید آید و گوشت، گوشت می‌رویانند و کسی که چهل روز گوشت نخورد، بدخلق می‌شود (حمیری، قرب الاسناد: ۱۴۱۳: ۵۱).

بدون شک، اگر انسان از زنجیره‌ی غذایی خود گوشت‌ها را حذف کند، نمی‌تواند ادامه حیات دهد؛ زیرا گوشت‌ها غنی‌ترین منبع پروتئین‌ها، مخصوصاً پروتئین‌های آلی (ارگانیک) و باارزش هستند، به نحوی که انسان هراندازه از سبزیجات و دیگر غذاهای گیاهی مصرف کند، نمی‌تواند پروتئین لازم بدن را تأمین نماید^[۱] (دیاب و قرقوز، طب در قرآن، ۱۳۸۹: ۲۳۵).

دو - تولید شیر

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَإِنْ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ لِّتُؤْتِيَهُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِمْ مِنْ بَيْنِ قَرْتٍ وَ دَمٍ لَبَتْنَا خَالِصًا سَائِعًا لِلشَّارِبِينَ﴾ (نحل / ۶۶)؛ «و بی‌گمان برای شما در (آفرینش) چهارپایان عبرتی است، ما شما را از آنچه در درون آن‌هاست، از میان غذاهای هضم شده و خون، شیر خالصی که برای نوشندگان گوارا است، سیراب می‌کنیم.» فرث به معنای کثافتی که در روده‌ها قرار می‌گیرد، وقتی از روده‌ها خارج شد، به آن سرگین گفته می‌شود. از بین این کثیفی‌ها و خون، شیر خالص خارج می‌شود که به هیچ‌یک از آن دو آلوده نیست؛ بلکه خالص است. کلمه «سائغ» اسم فاعل از سوغ است، یعنی غذا یا نوشیدنی که گوارا و به سهولت در حلق کسانی که می‌نوشند، جاری شود (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۴: ۱۲ / ۴۱۸). افزون بر آیه یادشده، در آیه ۲۱ سوره مؤمنون نیز به این نعمت الهی اشاره شده است. شیر حیوانات شیرده که جایش در اواخر شکم، میان دوپاست، از لابه‌لای خون و کثافات بدن خارج می‌شود، بدون این‌که بو، مزه و آلودگی‌های آن‌ها را به همراه داشته باشد (طبرسی، جوامع الجامع، ۱۳۷۷: ۶ / ۵۷۳).

شیر نه تنها منبع خوبی از کلسیم است که سرشار از ویتامین «د» هم هست. یک پیمانۀ شیر دارای ۱۰۰ واحد بین‌المللی ویتامین «د» است که ۲۵ درصد نیاز روزانه‌ی انسان را تأمین می‌کند و ویتامین «د» برای بالا بردن جذب کلسیم بسیار مؤثر است. به‌علاوه یک پیمانۀ شیر، ۴۰۰ میلی‌گرم پتاسیم دارد که معادل ۱۲ درصد نیاز روزانه‌ی انسان است. پتاسیم در کاهش فشارخون، اثر محسوس دارد (دریایی، دانشنامه طب اهل‌بیت علیهم‌السلام، ۱۳۸۹: ۱۵۶). در ارتباط با خاصیت درمانی شیر و گوشت، امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «مَنْ أَصَابَهُ ضَعْفٌ فِي قَلْبِهِ أَوْ بَدَنِهِ فَلْيَأْكُلْ لَحْمَ الضَّأْنِ بِاللَّبَنِ؛ فَإِنَّهُ يَخْرُجُ مِنْ أَوْصَالِهِ كُلِّ دَاءٍ وَغَائِلَةٍ، وَيَقْوَى جِسْمَهُ وَيُشَدُّ لِنَتَهُ؛» هر کس به ضعفی در قلب یا بدن خویش گرفتار آمد، گوشت گوسفند همراه با شیر بخورد؛ چراکه این خوراک، هر درد و عارضه‌ای را از اندام وی بیرون می‌برد، تن او را تقویت می‌کند و لثه‌های او را نیز استحکام می‌دهد.» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۶۳/۶۹).

از امام علی علیه‌السلام نقل شده که شیر را یکی از دو گوشت دانسته است (تمیمی آمدی، تصنیف غررالحکم و دررالکلم: ۱۳۶۶/۴۸۴). پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به شیر اهمیت ویژه‌ای می‌داده‌اند. در روایتی آمده است که «لَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم يَأْكُلُ طَعَامًا وَلَا يَشْرَبُ شَرَابًا إِلَّا قَالَ اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِيهِ وَ أَبْدِلْنَا بِهِ خَيْرًا مِنْهُ إِلَّا اللَّبَنَ فَإِنَّهُ كَانَ يَقُولُ اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِيهِ وَ زِدْنَا مِنْهُ؛» پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم غذایی نمی‌خورد و چیزی نمی‌نوشید، مگر این که دعا می‌کرد؛ خداوندا در آن به ما برکت بده و آن را برای ما به بهتر تبدیل کن، مگر برای شیر که دعا می‌کرد، خداوندا برای ما در آن برکت بده و برای ما آن را زیاد کن.» (برقی، المحاسن، ۱۳۷۱: ۴۹۱/۲).

بنابراین می‌توان گفت که شیر یکی از مهم‌ترین محصولات چهارپایان است که علاوه بر مسئله تأمین غذای انسان، جنبه درمانی هم دارد، در بسیاری از بیماری‌ها، به‌ویژه معضلات استخوان، شیر خاصیت دارویی دارد. در صورتی که به مسئله گسترش و اهمیت دام و چهارپایان که قرآن بدان اشاره می‌کند، توجه شود؛ میزان لازم سرانه مصرف شیر هر شخص تأمین خواهد شد که این مهم در پیشگیری بیماری‌ها، کاهش هزینه‌های درمان و مواردی از این دست نقش بسزایی دارد.

سه - تهیه مسکن و وسایل زندگی

از نیازهای اولیه انسان، مسکن و وسایل زندگی است. این مهم در قرآن نیز مطرح شده است: «و خداوند برای شما از خانه‌هایتان، محل سکونت و آرامش قرار داد و از پوست

چهارپایان خانه‌هایی قرار داد که آنها را در روز سفرتان و اوقات صحراننشینی‌تان به سبکی و راحتی حمل می‌کنید؛ و از پشم‌ها و کرک‌ها و موهای آنها اثاث خانه و وسیله بهره‌گیری تا مدتی (معین) را قرار داد» (نحل/۸۰)^[۲]؛ منظور از صوف، پشم گوسفند؛ و بر، پشم شتر و شعر، پشم بز است. خداوند برای آرامش و سکونت انسان‌ها، از پوست دباغی‌شده حیوانات، خانه‌هایی قرار داده است که سبک و قابل سکونت‌اند؛ از این‌رو می‌توان برای انتقال در روزهای کوچ و سفر از آن استفاده نمود. از پشم گوسفند، شتر و بز برای تهیه اثاث منزل چون فرش، گلیم و همچنین لباس‌هایی که انسان را در مقابل گرما و سرما محافظت می‌کند، استفاده می‌شود. گاه نیز این وسایل تهیه‌شده از پشم و پوست حیوانات در تجارت، به کار گرفته می‌شود (فخر رازی، مفاتیح الغیب، ۱۴۲۰: ۲۰/۲۵۳؛ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱۴۰۷: ۲/۶۲۵؛ شبر، تفسیر القرآن الکریم، ۱۴۱۲: ۱/۲۷۴؛ فیض کاشانی، التفسیر الأصفی، ۱۳۷۶: ۲/۲۲۷).

هرچند امروزه در عصری زندگی می‌کنیم که سیر تکامل خانه و ساختمان به انتهای تکامل خود رسیده است؛ اما در این میان، گروهی به‌ویژه عشایر که سهم قابل‌توجهی در تولیدات گوشت و پروتئین دارند، همچنان از این مزیت محصول دام که پشم و مو است، در ساخت خانه‌های سیار (سیاه‌چادر) بهره می‌برند که طبق فرمایش قرآن سریع‌الاحداث است و به‌آسانی قابلیت جابه‌جایی دارد.

چهار- باربری

در سوره انعام، آیه ۱۴۲ درباره منافع دیگر چهارپایان، از جمله استفاده از آنها به‌عنوان باربر اشاره شده است و می‌فرماید: «وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرَشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ»؛ «(او کسی است که) از چهارپایان، برای شما حیوانات باربر و حیوانات کوچک (برای منافع دیگر) آفرید؛ از آنچه به شما روزی داده است، بخورید! و از گام‌های شیطان پیروی ننمائید که او دشمن آشکار شماست».

در خصوص «حموله» و «فرش»، اقوال مختلفی نقل شده که در همه آن‌ها معنای باربری لحاظ شده است: ۱- «حموله»، شتران بزرگ‌سال و «فرش» شتران خردسال است. یعنی خداوند از نوع چهارپایان، شتران بزرگ‌سال و خردسال به وجود آورد؛ ۲- «حموله»، شتران و گاووان باربر و «فرش» گوسفند است؛ ۳- «حموله»، شتر، گاو، اسب، قاطر و الاغ باربر و

«فرش» گوسفند است. این قول گویا کلمه «أنعام» را تعمیم داده تا شامل حیوانات سُم‌دار یعنی اسب و قاطر و الاغ هم بشود؛ ۴- برخی گویند: یعنی خداوند آفریده است هر چه که برای بارکشی مورد استفاده قرار می‌دهید و هر چه که از راه سربریدن و بر زمین افکندن. چنان‌که درباره حیواناتی که سربریده می‌شوند، می‌فرماید هرگاه پهلوی آن‌ها بر زمین افتاد، از گوشت آن‌ها بخورید (حج/ ۳۶)^[۳]؛ ۵- فرش، پشم و کرک آن‌هاست که برای فرش مورد استفاده قرار می‌گیرد. یعنی از چهارپایان دو استفاده می‌شود: بارکشی و فرش‌هایی که از مو و پشم آن‌ها تهیه می‌شود (نک. طبرسی، مجمع‌البیان، بی‌تا: ۸/ ۳۰۳ - ۳۰۴).

در روایات به نکته‌ای اشاره شده که از ظرائف احکام دینی محسوب می‌شود. نقل شده خداوند متعال گوشت قاطر و دیگر بهیمه‌های اهلی (استر و حمار) را مکروه کرده است؛ چراکه این حیوانات مورد حاجت مردم‌اند و از آنها استفاده بارکشی می‌کنند و در مباح دانستن گوشت آنها بیم نابودی آنان است (ابن‌بابویه (صدوق)، عیون أخبار الرضا علیه‌السلام، ۱۳۷۲: ۲/ ۱۹۵).

۲. اهمیت معنوی دام از منظر قرآن و روایات

پیش‌تر بیان شد که آیات قرآن در زمینه چهارپایان (أنعام) به وجود دو جنبه مادی و معنوی اشاره کرده است، به‌گونه‌ای که این دو جنبه، گاه در کنار هم و گاه در بطن هم مطرح می‌شوند و مرزبندی بین این دو جنبه، نه‌تنها کار آسانی نیست؛ بلکه امری نادرست جلوه می‌کند؛ چراکه این دو جنبه به‌صورت پیدا و پنهان بر انسان اثر می‌گذارند.

قرآن در بعد معنوی، به اهدافی نظر دارد. از جمله آنکه انسان را به تأمل و تفکر در دام و شناخت خدا از طریق تفکر دعوت می‌کند. همچنین می‌خواهد که بندگان، شکرگزار این نعمت‌ها باشند. در ادامه به چند نمونه از اهمیت معنوی دام اشاره می‌شود.

یک - خداشناسی و عبرت

یکی از مصادیق أنعام، در رابطه با بحث خداشناسی در سوره غاشیه ذکر شده است. قرآن می‌فرماید: «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ» (غاشیه/ ۱۷)؛ «آیا آنان به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده است؟» شتر متاعی برای معیشت و وسیله اصلی و ضروری زندگی اعراب حجاز بوده است؛ از این‌رو خداوند توجه اعراب را بدین مخلوق جلب می‌کند تا ببینند چگونه با تمام بزرگی و قوتش، کودکی صغیر آن را خوار می‌کند و شتر رام و مطیع او می‌شود» (طبرسی، مجمع‌البیان، بی‌تا: ۲۷/ ۴۴).

در باب خداشناسی و عبرت گیری در سوره نحل آمده است ﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبِيًّا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ﴾ (نحل/۶۶)؛ «و حقا که برای شما در (خلقت) چهارپایان عبرتی (بزرگ) است که شما را از آنچه در شکم‌های آنهاست از میان غذاهای نیمه هضم معده و خون (جاری در عروق آنها) شیری ناب و خالص می‌نوشانیم که گوارای نوشندگان است.»

آیات فوق، انسان را به خداشناسی و پندگیری و تأمل در چهارپایانی که شاید به جهت این‌که همیشه در زندگی ما و اطراف حضور دارند، مورد غفلت قرار می‌گیرند، دعوت می‌کند. تأمل در این‌گونه آیات، شناخت و باور را در آدمی تقویت می‌کند و سبب عبرت‌آموزی می‌گردد. امام صادق (علیه السلام) تهیه نیازهای انسان را در خلقت، از جمله نیازهای اولیه برای پوشش را نشان از مصلحت و حکمت باری تعالی برای رفع نیاز انسان دانسته و به مفضل می‌فرماید که توجه بدین نکته را مایه عبرت و پند خود قرار دهد (مفضل بن عمر، توحید مفضل، ۱۳۷۷: ۸۱).

دو - شکرگزاری از خالق

قرآن در سوره یس آیات ۷۱ تا ۷۳ که هر دو جنبه مادی و معنوی را یک‌جا و در بطن هم آورده است، می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ وَ دَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَ مِنْهَا يُكَلِّونَ وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَ مَشَارِبُ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾؛ «آیا ندیده‌اند که ما به قدرت خویش برای ایشان چهارپایانی آفریده‌ایم تا آنان مالک آنها باشند و آنها را برای ایشان رام گردانیدیم، از برخی‌شان سواری می‌گیرند و از بعضی می‌خورند و از آنها سودها و نوشیدنی‌ها دارند، پس چرا شکرگزار نیستید.»

در تفسیر اثنا عشری، اهمیت شکرگزاری خداوند، آن‌که این منافع را به انسان ارزانی داشته، چنین بیان شده است:

«و برایشان در چهار پایان منافی از پوست و پشم و کرک و آشامیدنی‌ها از شیر و دوغ و غیر آن، آیا پس چرا شکر نمی‌گویند خدا را که انعام آفرید و منافع بسیار از آن به ایشان رسانید که اگر خلق آنها نمی‌کرد، چگونه ایشان را ممکن بود تحصیل آن منافع و البته استفاده بردن از این نعمت‌ها سپاس‌داری و حق‌شناسی منعم را ارشاد و الزام نماید، لکن با وجود این کفران نموده مشرک شدند» (شاه‌عبدالعظیمی، تفسیر اثنی عشری، ۱۳۶۳: ۹۵-۹۵).

سه - جنبه زیبایی شناختی و اثرگذاری روانی

از نکات مهم منافع معنوی، جنبه روانی و زیبایی دام است که در آیات قرآن به آن اشاره شده است ﴿وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ﴾ (نحل/۶)؛ «در این حیوانات برای شما زینت و شکوهی است به هنگامی که آن‌ها را به استراحتگاهشان باز می‌گردانید و هنگامی که صبحگاهان به صحرا می‌فرستید.» قرآن تنها به منافع معمولی و عادی این چهارپایان سودمند، اکتفا نمی‌کند؛ بلکه بر جنبه‌ی استفاده روانی آن‌ها در این آیه تکیه می‌کند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱۱/۱۵۹).

در تفسیر شریف لاهیجی درباره عبارت «وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ» آمده است: «تقدیم اراحه به جهت آن است که جمال و تزیین در این وقت ظاهرتر است؛ زیرا که در این وقت انعام به خانه‌های خود می‌آیند، با شکم‌های پر و پستان‌های پرشیر» (اشکوری، تفسیر شریف لاهیجی، ۱۳۹۰: ۲۰/۷۰۰). تأمل در آیات قرآن به‌خوبی نشان می‌دهد که خداوند همه جنبه‌های مختلف مادی و معنوی موردنیاز انسان را در نظر گرفته است و این انسان است که باید با تدبیر در آیات، به این مهم توجه کند و به پروردگار خود عشق ورزد. چنانچه در نهج‌البلاغه نیز جنبه‌های زیبایی شناختی برخی حیوانات از دیدگاه امام علی (علیه السلام) ذکر شده است (ر.ک. سیدرضی، نهج‌البلاغه، ۱۴۱۴: ۲۳۵-۲۳۹) و مشخص است که یکی از فواید دقت و تأمل در حیوانات، تأثیرپذیری روانی آن‌ها بر انسان است.

چهار- یاد خدا و قربانی برای او (تعظیم شعائر الهی)

آیه ۲۸ سوره حج می‌فرماید: ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾؛ «تا شاهد منافع خویش باشند و نام خدا را در روزهایی معین بر چهارپایانی که خداوند روزی ایشان کرده، ذکر کنند، پس از آن بخورید و به درمانده فقیر نیز بخورانید». همچنین در آیه ۳۴ همین سوره می‌فرماید: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ﴾؛ «و برای هر امتی عبادتی قراردادیم تا نام خدا را بر حیوانات زبان بسته‌ای که روزی‌شان شده، یاد کنند، پس معبود شما خدای یگانه است، مطیع او شوید و فروتنان را بشارت بده. ترکیب این دو آیه یاد خدا و قربانی را مرتبط می‌داند.»

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، ذیل آیه اخیر که در مورد قدمت قربانی کردن چهارپایان در ملت‌های گذشته است، می‌نویسد که کلمه «منسک» مصدر میمی و اسم زمان و مکان از «نسک»، به معنای عبادت است، عبادتی که مشتمل بر قربانی و ذبح هم هست؛ و معنایش این است که: ما در امت‌های گذشته آن‌هایی که ایمان داشتند، عبادتی با پیشکش قربانی قرار داده بودیم تا آنان نیز نام خدا را بر بهیمه انعام که خدایشان روزی کرده بود ببرند؛ یعنی وقتی خدای شما همان خدایی باشد که برای امت‌های گذشته نیز احکام شمارا تشریح کرده، پس بدانید که معبود شما و آن امت‌ها یکی است، پس اسلام بیاورید، تسلیم شوید به این‌که عمل خود را خالص و تنها برای او به‌جا بیاورید و در قربانی‌های خود به خدایی دیگر تقرب مجوید (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۴: ۱۴/۵۲۹).

در احادیث متعدد، قربانی کردن، سبب آمرزش گناهان صاحب قربانی دانسته شده است. پیامبر ﷺ در حدیثی فرمودند: «يُغْفَرُ لِصَاحِبِ الْأُضْحِيَّةِ عِنْدَ أَوَّلِ قَطْرَةِ تَقَطَّرَ مِنْ دَمِهَا؛ با ریختن اولین قطره خون قربانی، صاحب قربانی آمرزیده می‌شود» (ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه، ۱۴۱۳: ۲/۲۱۴). در روایت دیگری از ایشان نقل شده است که «اسْتَفْرَهُوا صَحَائِكُمْ فَإِنَّهَا مَطَايَاكُمْ عَلَى الصِّرَاطِ؛ قربانی‌های خود را ارزشمند بدانید. آنها اسبابی هستند برای عبور شما از صراط» (همان، ۲۱۳).

پنج- دفع بلا و عذاب الهی

خداوند در آیه ۲۵۱ سوره بقره به سنتی از سنن الهی اشاره می‌فرماید: «پس به یاری خدا کافران را شکست دادند و داود ﷺ امیر آن‌ها، جالوت را کشت و خدایش پادشاهی و فرزاندگی عطا فرمود و از آنچه می‌خواست بدو بیاموخت؛ و اگر خدا برخی مردم را در مقابل بعضی دیگر بر نمی‌انگیخت، فساد روی زمین را فرامی‌گرفت، ولی خدا، خداوند فضل و کرم بر همه اهل عالم است».^[۴]

در تفسیر قسمتی از آیه که می‌فرماید: «... وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ...» چند وجه وجود دارد. در تفسیر مجمع‌البیان سه وجه بیان شده است که وجه دوم محل بحث و شاهد ماست: خدا به برکت مردان خوب از مردم گناه‌کار دفع بلا و هلاک می‌نماید و به همین مضمون روایتی را از حضرت صادق ﷺ نقل می‌کند که فرمود: «خداوند به برکت کسانی که نماز می‌خوانند - از

شیعیان ما- بلا را از کسانی که نماز نمی‌خوانند - از شیعیان - دفع و دور می‌کند و اگر همه نماز را ترک کنند، در آن وقت بلا و عذاب بر همه نازل خواهد شد. خداوند به برکت آن دسته از شیعیان که زکات می‌دهند، بلا را از آن دسته که نمی‌دهند، دفع می‌کند و اگر همه زکات ندهند، بلا بر همه نازل خواهد شد؛ و خداوند به برکت کسانی که حج می‌روند، از شیعیان ما بلا را از کسانی که نمی‌روند، دور می‌کند و اگر همه به حج نروند، آنگاه عذاب بر همه نازل می‌گردد؛ و نزدیک به همین معنی و مضمون است، آنچه از نبی اکرم ﷺ نقل شده است که فرمود: اگر نبودند بندگان رکوع کننده و کودکان شیرخوار و چهارپایان چرنده، قطعاً بر شما عذاب می‌ریخت و فرود می‌آمد» (طبرسی، مجمع البیان، بی تا: ۹۷/۳).

علامه مجلسی، روایت اخیر را - «انسان به واسطه چهارپایان، اطفال شیرخوار و پیران قد خمیده مورد رحمت خدا قرار می‌گیرد» - تأییدی بر تفسیر آیه ۲۵۱ سوره بقره که پیش‌تر بیان شد، دانسته است. وی معتقد است که عجز و ذلت انسان بر اثر بدرفتاری بدان جا می‌رسد که پروردگار کریم به برکت چهارپایان و اطفال، آن‌ها را مشمول رحمت فراگیر خود قرار می‌دهد (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۷۰/۳۴۴).

تأکید بر اهمیت تولیدات دامی در روایات

در روایات اهل بیت علیهم‌السلام که در بخش‌های قبل ذکر شد، اهمیت راهبردی دام روشن شد. برخی روایات با توجه بدین اهمیت بر تولید دام توصیه و تأکید جداگانه دارند. امام صادق علیه‌السلام دام‌پروری و کشاورزی را از اصول مدیریت جامعه انسانی معرفی می‌کند. ایشان حیات معقول و مقبول جامعه انسانی را مرهون اصولی می‌داند که سه اصل آن، به بخش محیط‌زیست و اقتصاد سالم مبتنی بر کشاورزی و دام‌پروری و مانند آن است: «لَا تَطْيِبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثِ الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ وَالْمَاءِ الْغَزِيرِ الْعَذْبِ وَالْأَرْضِ الْخَوَّازَةِ» (حرانی، تحف العقول، ۱۴۰۴: ۳۲۰). بر اساس این روایت که اصول برقراری و حفظ جامعه انسانی را تبیین می‌کند، نقش راهبردی تولیدات دامی مشخص است.

۲۲۳ پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرداختن به دام‌پروری و کشاورزی را یک وظیفه معرفی می‌کند و می‌فرماید: «علیکم بالغنم و الحرث؛ فینهما یغدوان بخیر و یروحان بخیر؛ وظیفه شماست که به تربیت گوسفند و کشاورزی پردازید که رفت‌وآمد هر دو خیر و برکت است.» (حر عاملی، تفصیل وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ۱۱/۵۳۹؛ مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۶۱/۱۳۳)

در روایتی دیگر از پیامبر ﷺ از گوسفند با عنوان برکت یاد شده است: «... انّ الله أنزل ثلاث برکات: الماء و النّار و الشّاة؛ خداوند سه برکت نازل کرده است: آب، آتش و گوسفند.» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳ ق: ۳۴/۶۱). نکته مهمی که از این روایت می‌توان دریافت، این است که توصیه به تربیت گوسفند (دام‌پروری با محوریت پرورش گوسفند) به جهت این‌که از جمله دام‌های سبک است و هم از جهت هزینه، نگهداری و هم از نظر ارزش غذایی درخور توجه است.

امام صادق علیه السلام در روایتی اهمیت دام‌پروری و اهتمام به آن از منظر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله را این‌گونه بیان می‌کند: «از پیامبر ﷺ سؤال شد: کدام ثروت بهتر است؟ فرمود: زراعتی که صاحبش آن را به دست خود کشته و به ثمر رساند و زکات آن را پردازد. عرض شد: پس از کشاورزی کدام دارایی بهتر است؟ گله‌داری (دامداری) که خود گوسفندانش را در چراگاه‌های باران‌گیر می‌چراند و نماز و زکات می‌دهد» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ۵/۲۶۰).

پیامبر ﷺ علاوه بر بیانات عمومی خود در تأکید و تشویق به امر دام‌پروری و کشاورزی، گاه اهمیت موضوع را برای تک‌تک اشخاص تبیین می‌کردند. حضرت، خویشاوندان خود را به پرورش دام با تبیین منافع آن‌ها ترغیب می‌فرمودند. نقل شده، ایشان به عمّه خویش فرمود: «ما یمنعک من أن تتخذی فی بیتک البرکة؟ فقالت: یا رسول الله! ما البرکة؟ فقال: شاة تحلب، فأنته من کانت فی دارة شاة تحلب أو نعجة أو بقرة فبرکات کلّهن؛ چه مانعی دارد که برکت را به خانه خود بیاوری؟ گفت: یا رسول‌الله! برکت چیست؟ فرمود: گوسفند شیرده، چه آن‌کس که گوسفندی شیرده یا گوساله‌ای یا ماده‌گاو در خانه خود داشته باشد، همه این‌ها برکت است.» (برقی، المحاسن، ۱۳۷۱: ۲/۶۴۰).

نکته حائز اهمیت که در بیشتر روایات دیده می‌شود، این است که حضرات معصومین علیهم السلام در ترغیب به دام‌پروری و دامداری - به‌طور خاص - به پرورش و نگهداری از گوسفند توصیه کرده‌اند که بررسی این مهم خود شایسته تحقیقی جداگانه است.

نتیجه

۱. با تأمل در آیات قرآن و روایات در زمینه دام‌پروری، نکات قابل توجه و راهبردی دیده می‌شود. قرآن به‌طور ویژه‌ای از دام و دام‌پروری سخن به میان می‌آورد و فواید و منافع و شگفتی‌های این صنعت را بیان می‌کند و این منافع و فواید را به دو شکل مادی و معنوی بیان شده است که همه نشان از جایگاه ویژه دام‌پروری و چهارپایان و نقش آن در تأمین غذای بشر است که خود نشان‌دهنده نقش راهبردی آن است. آیات قرآن در مطرح کردن مسئله چهارپایان به جنبه‌های گوناگونی، نظیر خوراک، پوشاک، مسکن، جنبه روانی، معنوی نظیر خداشناسی، پندگیری و... اشاره می‌کند. روایات تفسیری ذیل این آیات همسو با نگاه قرآنی و تأکید بر آن است.

۲. در بررسی تطبیقی منابع دینی و صنعت دام، مشخص و مشهود است که قرآن و روایات علاوه بر بیان نعمت‌های مادی، به طرق مختلف در آیات گوناگون، بر اهمیت راهبردی از بعد معنوی تأکید ویژه داشته است و دام را مایه عبرت‌آموزی، شکرگزاری، دفع بلا و... دانسته است که از امتیازات ویژه رویکرد دینی در منابع اسلامی است.

۳. روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام مهر تأییدی بر تأکیدهای آیات قرآنی است، در بررسی روایات وارده از حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام آنچه مشخص شد، این است که معصومین علیهم‌السلام همگام با تشویق و ترغیب افراد به دام‌پروری به تبیین منافع آن پرداخته‌اند و در برخی روایات به دام‌پروری و کشاورزی امر شده است که نشان‌دهنده دوراندیشی حضرات معصومین علیهم‌السلام در اعتلای جامعه اسلامی و عدم وابستگی آن به جوامع دیگر مخصوصاً جامعه کفر است و می‌تواند مصداقی برای آیه ﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾ (نساء/ ۱۴۱)؛ «و خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان تسلطی نداده است.» باشد.

۴. دام و دام‌پروری با توجه به مسئله غذا و امنیت غذایی که در هر ملتی با هر شرایطی، از مسائل مهم اجتماعی، اقتصادی، سیاسی است، اهمیت خود را نشان می‌دهد و از پایه‌های اساسی به شمار می‌آید، توجه جامعه اسلامی به فرمان‌های قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام که یکی از اهداف مهم آن‌ها اعتلای جامعه اسلامی در همه زمینه‌هاست، قابل توجه و نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. اگر به دام‌پروری و امور مربوط به آن اهتمام ویژه‌ای داشته باشند، به یقین در خودکفایی اثر مستقیم داشته و به استقلال چندجانبه کمک شایانی می‌کند. همچنین از آثار مثبت آن کاهش بیکاری و افزایش اشتغال است.

پیشنهاد

بسیاری از آیات و روایات در زمینه صنایع مختلف از قبیل دام‌پروری و کشاورزی و دیگر صنایع وجود دارد که مهجور مانده‌اند، پیشنهادی که در این زمینه می‌توان بیان داشت این است که متخصصین علوم قرآن و حدیث و صنایع مختلف می‌توانند در کنفرانس‌های تخصصی و کارگروه ویژه به تدوین فرامین راهبردی از کلام وحی و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) و توجه به فناوری‌های روز رشته و تخصص مورد نظر پردازند تا شاهد تولید علوم اسلامی و فناوری‌های مبتنی بر علوم دینی بود.

پی‌نوشت‌ها

[۱] نکته درخور توجه این است که در ایران انرژی عمدتاً از طریق غلات، روغن‌ها و چربی‌ها، سبزی‌ها و میوه‌ها تأمین می‌شود و فرآورده‌های حیوانی به‌طور عمده گوشت قرمز و لبنیات، به دلیل مشکلات متعدد نقش کمتری در این زمینه داشته‌اند (شاه‌نوشی و دیگران، بررسی کفایت عرضه محصولات پروتئین حیوانی در راستای اهداف برنامه چهارم توسعه، ۱۳۹۰: ۲۲۴). تولیدات دامی در اقتصاد کشورهای مختلف به‌طور اعم و در اقتصاد کشاورزی هر کشور به‌طور اخص از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در کشورهای پیشرفته صنعتی سهم قابل‌توجهی از درآمدهای حاصل از تولیدات کشاورزی مربوط به تولیدات دامی است.

[۲] «وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَ جَعَلَ لَكُم مِّنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ اِقَامَتِكُمْ وَمِنْ اَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا اَثَانًا وَمَتَاعًا اِلَى حِينِ وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَ جَعَلَ لَكُم مِّنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ اِقَامَتِكُمْ وَمِنْ اَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا اَثَانًا وَمَتَاعًا اِلَى حِينٍ».

[۳] «وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُم مِّنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ لَكُم فِيهَا حَبِيرٌ فَادْكُرُوا اِسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوْا مِنْهَا وَاَطْعِمُوا الْفَانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ كَذٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُم لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ».

[۴] «فَهَزَمُوْهُم بِاِذْنِ اللّٰهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوْتَ وَاَتَاهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلٰى الْعٰلَمِيْنَ» (بقره/۲۵۱).

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دار الذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ترجمه: حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران: ۱۳۷۲.
۳. ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم: چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق.
۴. حرانی، حسن بن علی ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، تصحیح علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم: چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.
۵. اشکوری، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، به کوشش: جعفر پژوم، انتشارات علمی، تهران: چاپ دوم، ۱۳۹۰.
۶. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، دار الکتب الإسلامیه، قم: ۱۳۷۱.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، دفتر تبلیغات اسلامی، قم: ۱۳۶۶.
۸. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، اسراء، قم: چاپ هشتم، ۱۳۸۸.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحیاء التراث، قم: ۱۴۰۹ ق.
۱۰. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، مؤسسه آل البيت لإحیاء التراث، قم: ۱۴۱۳.
۱۱. خادمی، نرجس، «فرهنگ تغذیه در قرآن و حدیث»، بینات، سال ۱۵، شماره ۳، ۱۳۸۷.
۱۲. خرم دل، مصطفی، تفسیر نور (خرم دل)، احسان، تهران: چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
۱۳. دخیل، علی محمدعلی، الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (دخیل)، دار التعارف للمطبوعات. بیروت: چاپ دوم، ۱۴۴۴ ق.

۱۴. دریایی، محمد رسول، دانشنامه طب اهل بیت (علیهم السلام)، پیام، تهران: چاپ دوم، ۱۳۸۹.
۱۵. دشتی، سید محمود، «آب»، دایرةالمعارف قرآن کریم، بوستان کتاب، قم: چاپ سوم، ۱۳۸۲.
۱۶. دیاب، عبدالحمید و قرقوز، احمد، طب در قرآن، ترجمه کمال روحانی، آراس، سنندج: ۱۳۸۹.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (علیهم السلام)، اصفهان: بی تا.
۱۸. رزاقی، علی، «امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم»، مجله اخلاق پزشکی، سال ۳، شماره ۹، ۱۳۸۸.
۱۹. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، دار الکتاب العربی، بیروت: ۱۴۰۷ ق.
۲۰. سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر، متن و ترجمه فارسی تفسیر شریف بیان السعادة فی مقامات العبادة، سر الاسرار، تهران: ۱۳۷۲.
۲۱. سیدرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، هجرت، قم: ۱۴۱۴.
۲۲. شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، میقات، تهران: ۱۳۶۳.
۲۳. شاهنوشی، ناصر و دیگران، «بررسی کفایت عرضه محصولات پروتئین حیوانی در راستای اهداف برنامه چهارم توسعه»، مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۷۴، ۱۳۹۰.
۲۴. شبر، سید عبدالله، تفسیر القرآن الکریم، دار البلاغه للطباعة و النشر، بیروت: ۱۴۱۲ ق.
۲۵. صابونی، محمدعلی، صفوة التفاسیر، دار الفکر، بیروت: ۱۴۲۱ ق.
۲۶. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی، جامعه مدرسین حوزه علمیه و دفتر انتشارات اسلامی، قم: چاپ پنجم، ۱۳۷۴.

۲۷. طبرسی، فضل بن حسن، جوامع الجامع، انتشارات دانشگاه تهران، تهران: ۱۳۷۷.
۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه مترجمان، فراهانی، تهران: بی تا.
۲۹. عزیزی، فریدون و همکاران، سلامت معنوی: چیستی، چرایی و چگونگی، انتشارات حقوقی، تهران: ۱۳۹۳.
۳۰. غفاری، فرزانه، «تغذیه سالم از نگاه قرآن»، مجله علمی- پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، دوره ۲۲، شماره ۹۰، ص ۹۷-۱۰۹، ۱۳۹۳.
۳۱. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۲۰ ق.
۳۲. فرهوند، پرویز، دام پروری عمومی، جهاد دانشگاهی ارومیه، ارومیه: چاپ پنجم، ۱۳۸۶.
۳۳. فیض کاشانی، محمد محسن، التفسیر الأصفی، مرکز الابحاث والدراسات الاسلامیه، قم: ۱۳۷۶.
۳۴. قاسمی، حسین، «تعاریف و مبانی نظری امنیت غذایی؛ در مجموعه مقالات ویژه نامه امنیت غذایی»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، مؤسسه پژوهش های برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی، تهران: ۱۳۷۳.
۳۵. قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، تهران: ۱۳۸۸.
۳۶. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، ناصر خسرو، تهران: ۱۳۶۴.
۳۷. قوسیان مقدم، محمد حسن؛ ملکی، مریم، «بررسی تأثیر مصرف گوشت خوک بر سلامت انسان از دیدگاه قرآن و طب»، مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی اراک، سال ۱۳، شماره ۴، ۱۳۸۹.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، انتشارات اسلامی، تهران: چاپ چهارم، ۱۴۰۳ ق.
۳۹. مفضل بن عمر، توحید مفضل، ترجمه نجفعلی میرزایی با عنوان شگفتی های آفرینش، هجرت، قم: چاپ پنجم، ۱۳۷۷.
۴۰. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الانمة الاطهار، مؤسسه الوفاء، بیروت: ۱۴۰۳ ق.

۴۱. مقدسی، رضا، استراتژی دستیابی به امنیت غذایی: چارچوب اهداف تعیین شده بخش کشاورزی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران: ۱۳۸۸.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، قم: ۱۳۷۱.
۴۳. ملک لو، صدیقه، «اقسام بهره‌وری از حیوانات در آیات قرآن کریم»، احسن الحدیث، شماره ۲، ۱۳۹۳.
۴۴. ملک لو، صدیقه، «چهارپایان اهلی در قرآن و یاسین»، بینات، شماره ۷۷ و ۷۸، ۱۳۹۲.
۴۵. میرجلیلی، علی محمد و سمیه یوسفی، «اولویت‌های تولید از دیدگاه قرآن و روایات»، دوفصلنامه علمی ترویجی قرآن و علم، دوره ۹، شماره ۱۶، ۱۳۹۴.
۴۶. نظری توکلی، سعید، حیوانات، قوانین حمایتی و حدود بهره‌وری در اسلام، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۸۸.
۴۷. هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، بوستان کتاب، قم: ۱۳۸۶.
۴۸. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، بوستان کتاب، قم: ۱۳۸۳.
49. Hoddinott J. (1999). Operationalizing Household Food Security in Development Projects: an introduction, IFPRI Technical, Washington.
50. P.K. Thornton, J. van de Steeg, A. Notenbaert, M. Herrero. The impacts of climate change on livestock and livestock systems in developing countries: A review of what we know and what we need to know. Published Online 31 may 2009.